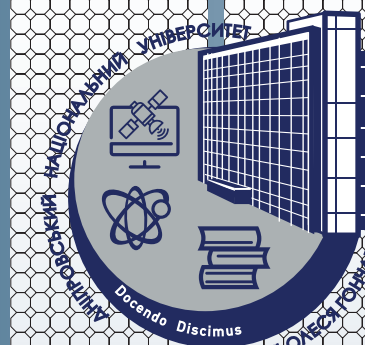

ISSN 2617-1929 (Print)
ISSN 2664-2093 (Online)

STUDIES IN HISTORY AND PHILOSOPHY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Scientific journal
Issue 34 (1) 2025

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ І ФІЛОСОФІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Науковий журнал
Випуск 34 (1) 2025

ISSN 2617–1929 (Print)
ISSN 2664-2093 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**STUDIES IN HISTORY AND
PHILOSOPHY OF SCIENCE
AND TECHNOLOGY**

**ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ
І ФІЛОСОФІЇ НАУКИ
І ТЕХНІКИ**

Scientific journal
Vol. 34 (1) 2025

Науковий журнал
Том 34 № 1 2025

Дніпро, 2025

Дніпровський
національний університет
імені Олеся Гончара, 2025

Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2025 р.

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф. В. І. Палагута, д-р іст. наук, проф. Н. О. Рижева

Editorial board

Prof., Dr. Hist. Sc. **V.S. Savchuk** (Chief Editor, *Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **O. Ye. Tveritnikova** (Deputy Editor-in-Chief, *Ukraine*); Prof., Dr. Philos. Sc. **S. V. Shevtsov** (Deputy Editor-in-Chief, *Ukraine*); Assoc. Prof., Dr. Hist. Sc. **N. M. Kushlakova** (Deputy Editor-in-Chief, *Ukraine*); Prof., Dr. Philos. Sc. **Ye. R. Borinstein** (*Ukraine*); Assoc. Prof., Dr. Hist. Sc. **N. V. Venger** (*Ukraine*); Assoc. Prof., PhD (History) **M. V. Hutnik** (*Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **O. I. Zhurba** (*Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **Kasianov Georgiy** (*Poland*); Prof., Dr. Hist. Sc. **O. H. Kryvokon** (*Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **T. F. Lytvynova** (*Ukraine*); Assoc. Prof., PhD (Philosophy) **R. V. Martych** (*Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **V. V. Mashtalir** (*Ukraine*); Prof., Dr. Philos. Sc. **Müürsepp Peeter** (*Estonia*); **V. I. Onoprienko** (*Ukraine*); Prof., Dr. Philos. Sc. **T. S. Pavlova** (*Ukraine*); Prof., Dr. Philos. Sc., Dr. Philos. Sc. **V. M. Ramishvili** (*Georgia*); Prof., Dr. Hist. Sc. **N. O. Rygeva** (*Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **I. Yu. Robak** (*Ukraine*); Prof., Dr. Hist. Sc. **O. L. Ryabchenko** (*Ukraine*); Prof., Dr. hab. (History) **Srogosh Tadeush** (*Poland*); Prof., Dr. Hist. Sc. **O. B. Shliakhov** (*Ukraine*); Prof., Dr. hab. (History) **Strojnowski Andrzej** (*Poland*); Prof., Dr. Philos. Sc. **O. S. Tokovenko** (*Ukraine*); Assoc. Prof., PhD (History) **M. A. Trubchaninov** (*Ukraine*); PhD (History) **A. V. Siukch** (executive Secretary, *Ukraine*).

Редакційна колегія

д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук** (голов. ред., *Україна*); д-р іст. наук, проф. **О. Є. Тверитнікова** (заст. голов. ред., *Україна*); д-р. філос. наук, проф. **С. В. Шевцов** (заст. голов. ред., *Україна*); д-р іст. наук, доц. **Н. М. Кушлагова** (заст. голов. ред., *Україна*); д-р. філос. наук, проф. **Є. Р. Борінштейн** (*Україна*); д-р іст. наук, доц. **Н. В. Венгер** (*Україна*); д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко** (*Україна*); канд. іст. наук, доц. **М. В. Гутник** (*Україна*); д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба** (*Україна*); д-р іст. наук, проф. **Георгій Касьянов** (*Польща*); д-р іст. наук, проф. **О. Г. Кривоконь** (*Україна*); д-р іст. наук, проф. **Т. Ф. Литвинова** (*Україна*); канд. філос. наук, доц. **Р. В. Мартич** (*Україна*); д-р. іст. наук, проф. **В. В. Машталір** (*Україна*); д-р. філос. наук, проф. **Петер Мююрсепп** (*Естонія*); д-р філос. наук, проф. **В. І. Онопрієнко** (*Україна*); д-р. філос. наук, проф. **Т. С. Павлова** (*Україна*); д-р філос. наук, проф. **В. М. Рамішвілі** (*Грузія*); д-р іст. наук, проф. **Н. О. Рижева** (*Україна*); д-р іст. наук, проф. **І. Ю. Робак** (*Україна*); д-р іст. наук, проф. **О. Л. Рябченко** (*Україна*); д-р габіліт., проф. **Тадеуш Срогош** (*Польща*); д-р габіліт., проф. **Анджей Стройновські** (*Польща*); д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко** (*Україна*); канд. іст. наук, доц. **М. А. Трубочанінов** (*Україна*); д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (*Україна*); канд. іст. наук **А. В. Сях** (відп. секретар).

- in the Occupied Dnipro Region: Historical Source, People, and Memory]. Dnipro: Lira, 528 p. (in Ukrainian).
6. Venher, A. (2021–2022). Bezboronni zhertvy natsyzmu: dolia liudei z osoblyvymy potrebamy na okupovanykh natsystamy terytoriiakh (dosvid Verkhivtsevs'koho budynku invalidiv na terytorii reikhskomisariatu Ukraina) [Defenseless Victims of Nazism: The Fate of People with Special Needs in the Nazi-Occupied Territories (Experience of the Verkhivtseve Home for the Disabled in the Territory of the Reich Commissariat Ukraine)]. *Suchasni doslidzhennia z nimets'koi istorii*, 111–117 (in Ukrainian).
 7. Yakovliev, V. (2021). Zastosuvannia natsystamy hazvahena dlia znyshchennia naselennia okupovanoi terytorii Kharkivskoi oblasti [The use of gassing by the Nazis to destroy the population of the occupied territory of the Kharkiv region]. *KELM (Knowledge. Education. Law. Management)*, № 6 (42), 82–88 (in Ukrainian).
 8. «Mass Murder of People with Disabilities and the Holocaust» (Brigitte Baile, Juliane Wetzel ed.). 2019. Berlin: Metropol Verlag+INTRA.
 9. Shrub, K. (2011). Tri dnja zemlja stonala i vorochalasja [For three days, the earth groaned and turned.] *Dnepr vechernyi 12 maia*. (in Russian).
 10. Sheimina, N. (2015). Bratska mohyly ditei zhertv natsyzmu (Mykhailika) Dnipropetrovska oblast [The mass grave of children of Nazi victims (Mykhailo) in the Dnipro region. *Pam'iatky istorii ta kultury Tomakivskoho raionu (za materialamy «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy»*). Dnipro, (pp. 133–134) (in Ukrainian).
 11. Tragedija v sele Mihajlovka. [A tragedy in the village of Mikhailovka]. *Na zashhitu Rodiny*. 19 fevralja 1944 g. (in Russian).

Received 17.02.2025

Received in revised form 15.03.2025

Accepted 26.03.2025

DOI: 10.15421/272510

УДК 94(477) «16/18»:911.3:528.9:004.94

О. М. Посунько, Є. В. Молдаванов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПОСЛІДОВНІСТЬ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКИХ СІЧЕЙ: НОВІ ПІДХОДИ

Email: olgaposunko70@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7250-9696>

Email: moldavanoveugen@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9275-1251>

Анотація. Мета статті: На підставі аналізу історичних джерел (насамперед картографічних) із залученням сучасних ГІС-технологій переглянути усталену періодизацію та сформулювати власний порядок військово-адміністративних центрів запорозького козацтва другої чверті XVII – третьої чверті XVIII ст. **Методи дослідження:** загальнонаукові (аналіз та синтез), спеціальні історичні (картографічний). Використано геоінформаційні технології (ГІС-технології) для аналізу місцевості, зіставлення картографічних даних із реальними географічними об'єктами та уточнення локалізації козацьких укріплень. **Наукова новизна** полягає в ревізії усталеного порядку існування Запорозьких Січей, що стало можливим за рахунок залучення широкого кола картографічних матеріалів і сучасних технологій. **Основні результати:** у ході пошуково-дослідної роботи переосмислено та запропоновано власний порядок існування Запорозьких Січей: 1) Романківська (1635–1638 pp.); 2) Микитинська (1638–1652 pp.); 3) Чортомлицька (1652–1709 pp.); 4) Стара Кам'янська (1709–1711 pp.); 5) Олешківська (1711–1728 pp.); 6) Чортомлицька (1728–1730 pp.);

7) Нова Кам'янська (1730–1733 pp.); 8) Ясківська (1733–1735 pp.); 9) Підпільненська (1735–1775 pp.). Стосовно інших відомих січей (Хортицька, Томаківська, Базавлуцька) підтримано твердження про їх відповідність табору-кочовищу або ж про міфічність існування саме як «січі». Важливим стало уточнення місця розташування Микитинської Січі, пропозиції щодо введення до наукового обігу невідомої до сьогодні Ясківської Січі, а також визначення поділу Кам'янської Січі на два різних за локацією укріплення – Старої та Нової Кам'янської Січі. **Висновки.** Нове прочитання відомих джерел, розширення картографічної бази дослідження, залучення новітніх методик дає можливість здолати стереотипні уявлення про Запорозькі Січі, виявляючи невідомі козацькі військові центри та укріплення чи уточнюючи знання про відомі. Дискусії та обговорення пропозицій сприятимуть деміфологізації історії козацтва і кращому її розумінню.

Ключові слова: Микитинська Січ, Нова Кам'янська Січ, Олешківська Січ, Підпільненська Січ, Романківська Січ, Стара Кам'янська Січ, Чортомлицька Січ, Ясківська Січ, картографічні джерела.

O. Posunko, Ye. Moldavanov

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

THE SEQUENCE AND LOCALIZATION OF THE COSSACK SITCHES: NEW APPROACHES

Abstract. The purpose: Based on the analysis of historical sources (primarily cartographic) with the involvement of modern GIS technologies, revise the established periodization and formulate your own order of military-administrative centers of the Zaporozhian Cossacks in the second quarter of the 17th – third quarter of the 18th century. **Methods:** general scientific (analysis and synthesis), special historical (cartographic). Geoinformation technologies (GIS technologies) were used to analyze the area, compare cartographic data with real geographical objects, and clarify the localization of Cossack fortifications. **The scientific novelty** consists in revising the established order of existence of the Zaporozhian Sich, which became possible due to the involvement of a wide range of cartographic materials and modern technologies. **Main results:** during the research work, the order of existence of the Zaporozhian Sich was rethought and proposed: 1) Romankivska (1635–1638); 2) Mykytynska (1638–1652); 3) Chortomlytska (1652–1709); 4) Stara Kamianska (1709–1711); 5) Oleshkivska (1711–1728); 6) Chortomlytska (1728–1730); 7) Nova Kamianska (1730–1733); 8) Yaskivska (1733–1735); 9) Pidpilnenska (1735–1775). Regarding other known Siches (Khortytska, Tomakivska, Bazavlukska), the statement about their correspondence to the nomadic camp or about the mythical existence of their existence as a «Sich» was supported. The clarification of the location of the Mykytynska Sich, the proposal to introduce the hitherto unknown Yaskivska Sich into scientific circulation, as well as the definition of the division of the Kamianska Sich into two fortifications with different locations – the Stara and Nova Kamianska Sich, became important. **Conclusions.** A new reading of known sources, expansion of the cartographic base of the study, and the use of the latest methods make it possible to overcome stereotypical ideas about the Zaporozhian Sich, revealing unknown Cossack military centers and fortifications or clarifying knowledge about known ones. Discussions and deliberations of proposals will contribute to the demythologizing of the history of the Cossacks and a better understanding of it.

Keywords: Chortomlytska Sich, Mykytynska Sich, Nova Kamianska Sich, Stara Kamianska Sich, Oleshkivska Sich, Pidpilnenska Sich, Romankivska Sich, Yaskivska Sich, Cartographic Sources.

Постановка проблеми. Історія запорозького козацтва є однією з ключових тем у сучасній україністиці. Вона також є важливим складником загальнонаціонального історичного міфу з усіма наслідками, зокрема інертністю щодо перегляду певних настанов. Одним з її дискусійних питань залишається, власне, послідовність існування Запорозьких Січей. В історіографії наявна усталена (хрестоматійна) періодизація: Хортицька Січ (1552–1558 pp.); Томаківська (1564–1593 pp.); Базавлуцька (1593–1638 pp.); Микитинська (1638–1652 pp.); Чортомлицька (1652–1709 pp.); Кам'янська (1709–1711 pp.), Олешківська (1711–1728 pp.); Кам'янська (1730–1734 pp.); Підпіль-

ненська Січ (1734–1775 pp.)¹. Деякі з названих об'єктів не викликають дискусій серед дослідників, існування ж окремих ставиться істориками під сумнів.

Свого роду черговим поштовхом до активізації пошуків та дискусій став і воєнний злочин російських військ, скоєний 6 червня 2023 р., а саме: підриз Каховської ГЕС. Це спричинило до зниження рівня води та осушення прибережної смуги на ділянці Дніпра від міста Запоріжжя до Нової Каховки. Великі площі з артефактами стали доступними для археологів, що дозволить провести розкопки, відшукати та розширити знання про козацьку добу. У зв'язку з усім вищезазначеним є потреба повернутися до питання дослідження колишніх укріплень. Це сьогодні можливо реалізувати на новому рівні шляхом залучення новітніх технічних способів та методів дослідження. Ідеться про більш активне використання картографії та потенціалу інформаційних технологій. Тому новаторство нашого дослідження полягає у використанні методики геоінформаційних систем (ГІС), яка дала можливість порівняти уявне (картографічні матеріали) і реальне (супутникові знімки) середовища. Осушення водосховища дозволило побачити сучасну ситуацію Великого Лугу, деталізувати острови, русла річок, простежити їх зміну порівняно з попередніми графічними матеріалами минулого.

Історіографія і джерела дослідження. Першим військово-адміністративні центри запорозького козацтва перерахував військовий інженер С. І. Мишецький, який у 1736–1740 pp. був присутнім при будівництві Підпільненської Січі². Зокрема, він наводить перелік січей, які козаки тримали: 1) у Седневі за 30 верст від Чернігова; 2) у Каневі нижче за Переяслав на правому березі Дніпра; 3) у Переволочній; 4) на Хортиці; 5) у Томаківці; 6) у Микитині; 7) Стара Січ на річці Чортомлик; 8) на Кам'янці, вище за Кизикермена на 30 верст, на правому березі Дніпра; 9) в Олешках, вище від Олександр-шанців, на Кримській стороні на пісках при Дніпрі; 10) Нова Січ при річці Підпільній за 7 верст від старої Січі³.

Топограф і військовий інженер, автор історичного твору «Літописна оповідь про Малу Росію» О. І. Ригельман своєю чергою вказував, що перші збори козацтва відбувались у Седневі, Каневі, Переволочні, на Хортицькому острові, Томаківці, Микитині, навпроти Кам'яного Затону, на річці Чортомлик, у гирлі річки Кам'янки, в Олешках, навпроти гирла Інгульця, а також при річці Підпільній⁴.

Водночас А. О. Скальковський наводив такий порядок, або періоди історії «Запорозького ордену»: 1) Стара, або Польська Січ на Чортомлику (1576–1638 pp.); 2) Царський, або Руський, Кіш (1655–1709 pp.) також на Чортомлику; 3) Кримський Кіш на р. Кам'янці та в Олешках (1709–1711; 1711–1733 pp.); 4) Нова Січ, або останній Кіш Запорозький (1733–1775 pp.)⁵.

Своєю чергою історик та археолог Л. В. Падалка у праці «По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества» висловив думку, що Січ утворилася лише в середині XVII ст. і що всі попередні козацькі стоянки на Запорозжжі слід називати «кошами», які не потребували спеціальних укріплень⁶.

¹ Щербак В. О. Запорозька Січ. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Ї* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zaporozka_sich (дата звернення: 26.01.2025).

² Мышецкий С. И. История о казаках запорожских: как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесским обществом истории и древностей / прим. С. В. Сафонова, Н. Н. Мурзакевича и Н. П. Вертильяка. Одесса: Гор. тип., 1851. С. II.

³ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... С. 9, 10.

⁴ Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколы и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... Собрано и составлено чрез труды инж.-ген.-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785–86 г. [Ч. 1–4]; [Предисл.: О. Бодянский]. Москва: О-во истории и древностей рос., 1847. С. 2, 3.

⁵ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. 3-е изд. Одесса: Типография А. Шульце, 1885. Т. 2. С. 9–20.

⁶ Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской сечи в первые времена запорожского казачества Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. С. 38, 41.

Звісно, неможливо не звернутися до наукового спадку відомого історика, археолога, козакознавця Д. І. Яворницького. Дмитро Іванович вивчав історію запорозького козацтва і за писемними та картографічними джерелами, і методом безпосереднього спостереження, об'їздивши значну частину колишніх Вольностей Запорозьких. До переліку Січей він відносив: Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортотлицьку, Кам'янську, Олешківську, а також Нову (Підпільненську)⁷. Ця черговість і досі актуальна в наукових колах і на неї орієнтувалася чи орієнтується значна частина дослідників. Натомість Д. Яворницький свого часу висловив сумніви щодо Седнівської, Канівської, а також Переволочанської Січей⁸. А нині в наукових колах є дискусія щодо того, чи були Січами Хортицька, Томаківська, Базавлуцька.

Ф. Б. Копилов у результаті розкопок на місці Томаківської Січі під час археологічної експедиції 1951 та 1953 рр. зробив висновок, що укріплення мало тимчасовий характер, адже розкопки засвідчили повну відсутність культурного шару. Це вказувало на тимчасове існування табору, можливо, всього декілька місяців⁹.

Д. С. Вирський у монографії «Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середини XVII ст.)» знайомить читача із козацькими «резиденціями», тобто тим, що згодом стало заведено називати Січами¹⁰. У праці «Річ Посполита про козаків (1560-ті – початок 1650-х рр.)» автор зазначає, що дві перші Січі, Томаківська та Базавлуцька, є нічим іншим аніж модерним історіографічним міфом¹¹.

І. С. Стороженко у своїй праці «Скільки саме було Запорозьких Січей...» взагалі висловив думку, що за всю історію українського козацтва на Низу Дніпра, у Великому Лузі, існували лише дві Запорозькі Січі: «Стара», Чортотлицька (1652–1709 рр.) та її продовження – «Нова», Підпільненська (1734–1775 рр.)¹².

У своїй нещодавній публікації В. О. Щербак виключив з порядку Хортицьку Січ і з цього приводу пише: «Сумнівною видається ідея, яка стала історичним стереотипом, ототожнення “городка” князя Дмитра Вишневецького з так званою Хортицькою Січчю. Водночас вона безпосередньо стосується генези козацького осередку на Запорозжжі. Збудований князем замок став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка у 80-х рр. XVI ст., дістало назву Запорозької Січі»¹³.

Висування певних гіпотез, уточнення щодо локалізації Січей, спростування тез, укорінених в історіографії, вищезазначені автори роблять на основі опрацювання й осмислення наявних письмових та картографічних джерел. Але фактично ніхто не залучив методики, пропоновані ГІС. Тому в цій статті ми продемонструємо їх можливості і результати.

Представницька вибірка джерел формувалася в результаті пошуку картографічних творів як на вітчизняних, так і на закордонних електронних ресурсах архівів, бібліотек, приватних колекцій, у пошуковому полі за ключовими словами: «січ», «кіш», «козаки», «карта», «план» тощо. Наступним етапом слугувало здійснення аналізу вибірки карт, планів на наявність позначень місць розташування військово-адміністративних центрів запорозького козацтва. Надалі за спільними рисами географічних об'єктів між картами та супутниковими знімками проводилося сортування / відбір карт щодо окремих Січей.

⁷ Яворницький Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья / Издание редакции «Киевской старины». Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884, С. 1–20.

⁸ Там само. С. 3.

⁹ Федорук Я. О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 2017. Вип. 17. С. 270–271.

¹⁰ Вирський Д. С. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середини XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. С. 151–153.

¹¹ Вирський Д. С. Річ Посполита про козаків (1560-ті – початок 1650-х рр.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 152.

¹² Стороженко І. С. Скільки саме було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва?: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2020. С. 199.

¹³ Щербак В. Хортицька Січ: Історія та стереотипи. *INSULA. Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції «Запорозьке козацтво в пам'ятках та музейній практиці»* 2023. № 4. С. 156, 164. URL: <https://insula.in.ua/publish/insula-4-2022/>.

Основний матеріал і результати. Насамперед зауважимо, що, пропонуючи нові «пазли» до загальної картини проблеми існування, локалізації і порядку Січей, ми усвідомлюємо потребу подальшого обговорення пропозицій*. Також сподіваємося, що буде можливість провести археологічні дослідження після злочинної руйнації Каховської ГЕС 6 червня 2023 р., які підтвердять чи спростують наявні в історіографії спірні тези.

Необхідно зазначити, що протягом існування запорозького козацтва військово-адміністративний центр еволюціонував від тимчасових таборів-кочовищ, які щосезонно змінювали свою дислокацію до однієї стаціонарної «січі»**¹⁴. Так, відомо, що табори-кочовища розташовувалися при рукаві Бейкуша, озері Журавському, Шабельниковій гілці, Зборовській косі, в районі Чортомлика (1579), Ружинському стані, острові Томаківка (прототип Томаківської Січі), у Базавлуку при Чортомлицькому Дніприщі (червень – липень 1594 р.) (прототип Базавлуцької Січі), табір в урочищі Солоницькому, що на Лівобережжі (1596 р.), табір в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом та Білою Церквою (1621 р.), Січ в урочищі Щуровському (1620-ті – 1630-ті рр.), табір в урочищі Старець (1638 р.) та ін.¹⁵. Хортицький замок до уваги не беремо, адже він не підпадає під визначення тимчасового табору-кочовища.

Тобто протягом XVI – першої чверті XVII ст. постійної Січі ще немає, а є тимчасові табори. Це підтверджують і картографічні джерела. Адже на графічних документах вказаного періоду позначалися лише стаціонарні капітальні довгострокові укріплення, але аж ніяк не тимчасові табори. Таким чином, проблема криється не в поганій збереженості карт на підтвердження існування Січі. Адже існують і значно старіші графічні документи, видані до XVI ст., де також відсутні будь-які згадки про «січ» (кіші). Нижче наведемо варіанти локалізації Січей другої чверті XVII – третьої чверті XVIII ст. на підставі аналізу та зіставлення наявних картографічних джерел, на яких зафіксовано місця розташування Січей. Така робота верифікує нашу тезу про причини відсутності ранніх козацьких військово-адміністративних центрів на картографічних матеріалах.

Нещодавно дніпровський краєзнавець Олександр Харлан висунув версію про існування *Романківської Січі* (1635–1638 рр.)¹⁶. Ця пропозиція нам видається слушною і обґрунтованою. Романківська Січ позначена на карті відомого італійського картографа Дж. А. Ріцці Дзанонні «Carte de la Pologne divisée par provinces et Palatinats et subdivisée par districts» як «Стара Козацька Січ»¹⁷. О. В. Харлан локалізував її в урочищі Щуровському (координати: 48°36'26.48"N, 34°25'45.70"E)¹⁸. На нашу думку, вона розташовувалася на переправі за 4,2 км на південний схід від запропонованого варіанта, на мисі північної частини сучасного села Аули Кам'янського району Дніпропетровської області (координати: 48°34'57.57"N, 34°28'31.05"E) (рис. 1).

* Деякі попередні обговорення пропонувалися на популярних сайтах, як-от: <https://gorod.dp.ua/news/234100>

** У нашому випадку йдеться не про конкретну Запорозьку Січ, а про тип укріплення і військово-адміністративного центру, що обумовлює написання з маленької літери.

¹⁴ Вирський Д. С. Війна на Півдні... С. 152–153.

¹⁵ Вирський Д. С. Війна на Півдні... С. 152–153; Яворницький Еварницький Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. Издание редакции «Киевской старины». Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. С. 59, 63; Харлан О. В. Стара козацька Січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2018. № 27. С. 40–47. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kharlan_O/Stara_kozatska_Sich_v_urochyschi_Schurovskomu_do_pytannia_lokalizatsii.pdf; Яворницький (Еварницький) Д. И. История запорожских казаков. СПб., 1895. Т. 2. С. 128.

¹⁶ Харлан О. В. Стара козацька Січ...

¹⁷ Carte de Щербак В. Хортицька Січ: Історія та стереотипи. *INSULA. Матеріали Х міжнародної науково-практичної конференції «Запорозьке козацтво в пам'ятках та музейній практиці»* 2023. № 4. С. 156, 164. URL: <https://insula.in.ua/publish/insula-4-2022/>. Вирський Д. С. Війна на Півдні... С. 152–153; Яворницький Еварницький Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. С. 59, 63; Харлан О. В. Стара козацька Січ...; la Pologne divisée par provinces et Palatinats et subdivisée par districts / construite d'après quantité d'arpentages d'observations par J.A.B. Rizzi Zannoni. 1772. 1 carte en 24 files: ill.; 38 x 56 cm. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3127,1–24). URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1_b53040790t/f20.item.zoom

¹⁸ Харлан О. В. Стара козацька Січ... С. 40–47.

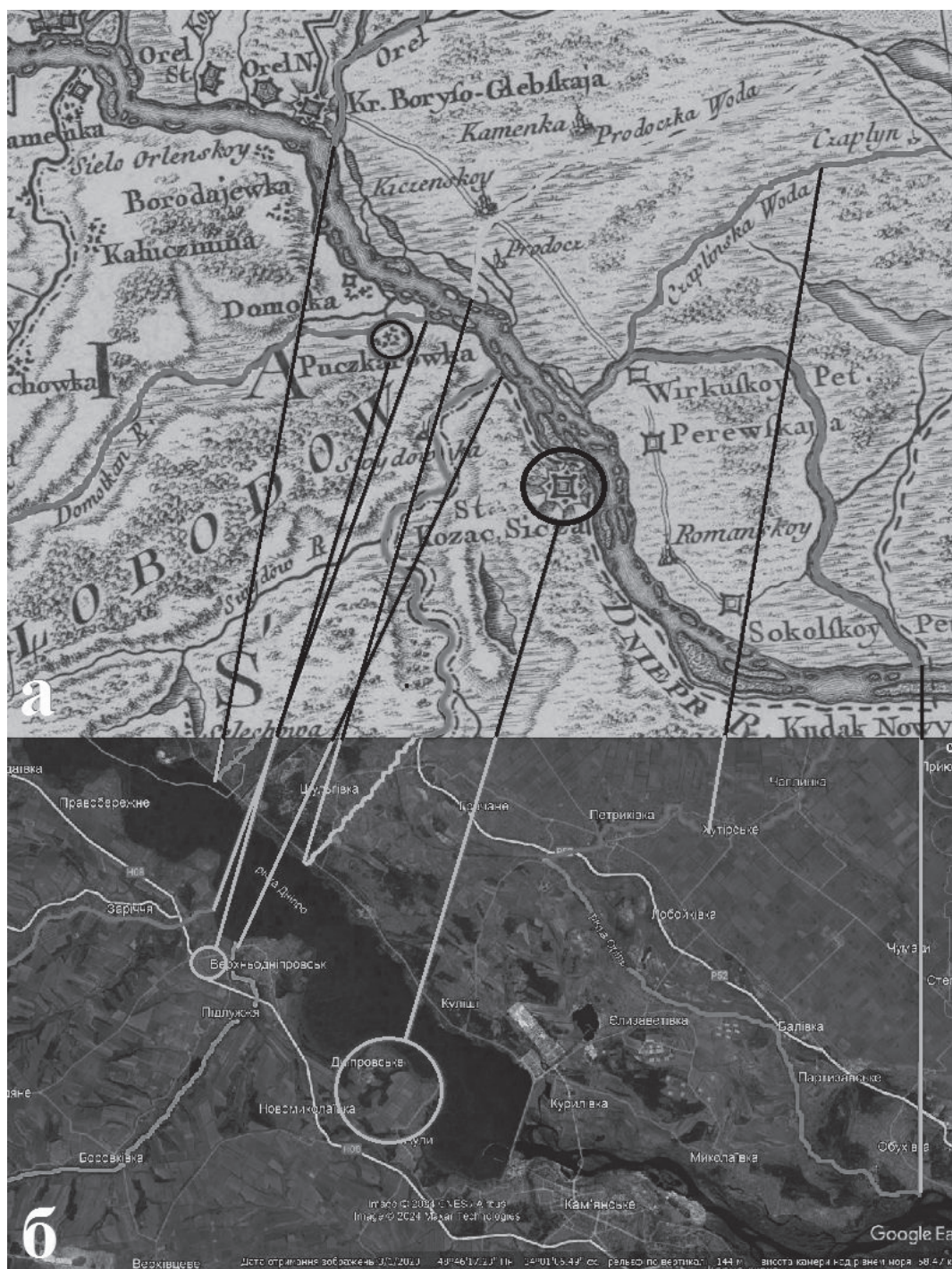

Рис. 1. Локалізація Романківської Січі в результаті зіставлення карт (координати: $48^{\circ}34'57.57''N$, $34^{\circ}28'31.05''E$): а – фрагмент карти «Carte de la Pologne divisée...», 1772 р.¹⁹; б – фрагмент карти Google maps (територія сучасних селища Дніпровське та села Аули Кам'янського району Дніпропетровської області)²⁰

¹⁹ Carte de la Pologne divisée par provinces et Palatinats et subdivisée par districts...

²⁰ Супутниковий знімок Google maps (територія сучасних селища Дніпровське та села Аули Кам'янського району Дніпропетровської області). URL: https://www.google.com.ua/maps/place/48%C2%B034'57.6%22N+34%C2%B028'31.1%22E/@48.5827329,34.4731184,854m/data=!3m1!1e3!4m4!3m3!8m2!3d48.5826583!4d34.4752917?hl=ru&entry=tту&g_ep=EgoyMDI1MDIxMS4wIKX-MDS0JLDEwMjExMzSAFQAw%3D%3D

Збір військових рад у цьому місці пов'язано з будівництвом Кодацької фортеці у липні 1635 р., яка перекрила рух козакам з «потаємного шляху» (р. Кальміус, Вовча, Самара) через р. Дніпро вниз по течії до Великого Лугу, коли вони поверталися з Чорного та Азовського морів²¹.

Микитинська Січ (1638–1652 рр.) розташовувалась на Микитиному перевозі на правому березі Дніпра, навпроти урочища Кам'яний Затон²² (координати: 47°31'36.73"N, 34°22'29.30"E) (рис. 2). У попередній публікації одного з авторів цієї статті вона була інтерпретована як невідома Січ з умовною назвою Дніпровська²³, хоча й була підозра, що це саме Микитинська Січ. Але річ у тім, що історіографія вказує місце її розташування на Микитиному Розі. І це, на нашу думку, є когнітивною помилкою. Вперше місце розташування Микитинської Січі згадується в літописі Самійла Величка (1720 р.), який народився за 18 років після завершення її існування. У своєму творі він зазначив, що «Старая Сечь Запорожская» (Микитинська Січ – Авт.) знаходилась на правому березі Дніпра, навпроти Кам'яного Затону²⁴. Це свідчення дало початок історіографічній традиції. Звернемося також до цитати С. І. Мишецького. З приводу її розташування у 1740 р. він писав: «6-е В Микитине. Котре урочище розміщується на правій руці берега, навпроти Кам'яного Затону, на тому урочищі є ретраншемент, зроблений від росіян у попередні роки, коли ходили у Крим воювати»²⁵ (рис. 2 а). У 1786 р. це ж повторить військовий інженер О. І. Рігельман²⁶. Але вже у 1822 р. Д. М. Бантиш-Каменський запропонує свою інтерпретацію, пишучи про те, що Микитинська Січ розташовувалась: «(6) при урочищі Микитиному (де нині Нікополь), напроти Кам'яного Затону»²⁷, тобто Микитинська Січ «перекочувала» з правого берега Дніпра, навпроти Кам'яного Затону, до материкового берега долини Великого Лугу – Микитинового Рогу, сучасного міста Нікополь. Похибка становить 3,1 км. І відтоді дослідники підхоплюють цю помилку та продовжують її далі транслювати. Так, у 1884 р.

Д. І. Яворницький бере до уваги вищезазначений опис Мишецького, «додавши власні міркування»: «...меншою визначеністю відрізняються наші відомості про Микитинську Січ, яка знаходилась з правого боку ріки Дніпра на так званому Микитиному Розі чи мисі, нині змитому водою». Або ж згадаємо географічний опис у щоденнику археолога Ф. Б. Копилова: «Місце, де була Січ на Микитиному Розі, – зараз не існує. Тут тече нова течія Дніпра, яка пішла по руслу колишньої р. Орлової, розмила цю протоку, зрізала місце, де стояла колись січова церква і відділила Орлів острів від правого берега Дніпра»²⁸.

Низка ж картографічних джерел підтверджують сказане Мишецьким та Рігельманом²⁹ (рис. 2).

²¹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. 3-е изд. Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. Т. 3. С. 277–279.

²² Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... С. 9, 10.

²³ Молдаванов Є. В. Узагальнення результатів пошуку козацьких укріплень за допомогою ГІС-методу. *INSULA*. 2024. № 7. С. 154–174. URL: <https://insula.in.ua/publish/insula-2024-7-materialy-khii-naukovo-praktychnoi-konferentsii-istoriia-zaporozko-hozatstva-v-pam-iatkakh-ta-muzeinii-praktytsi/>.

²⁴ Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Т. 3: Повествования летописная о малороссийских и иных отчасти поведеньях собранная и здесь описанная. Киев: в Лито-Тип. Заведении Иосифа Вальнера. 1855. С. 62. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720299513295/

²⁵ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... С. 9, 10.

²⁶ Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России... С. 2, 3.

²⁷ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Москва: Тип. С. Селивановского, 1822. Ч. 2. С. 8.

²⁸ Федорук Я. О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років... С. 264.

²⁹ Avakov P. A., Kochegarov K. A. The unique drawing of the Zaporozhian Sich and the Kamenny Zaton fortress of the beginning of 18th century. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2021. Vol. 2, no. 30. P. 64–78. URL: <https://doi.org/10.21638/spbu19.2021.205>; Карта северного берега Азовского моря. Библиотека Российской Академии наук (далі – БАН). Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 36.

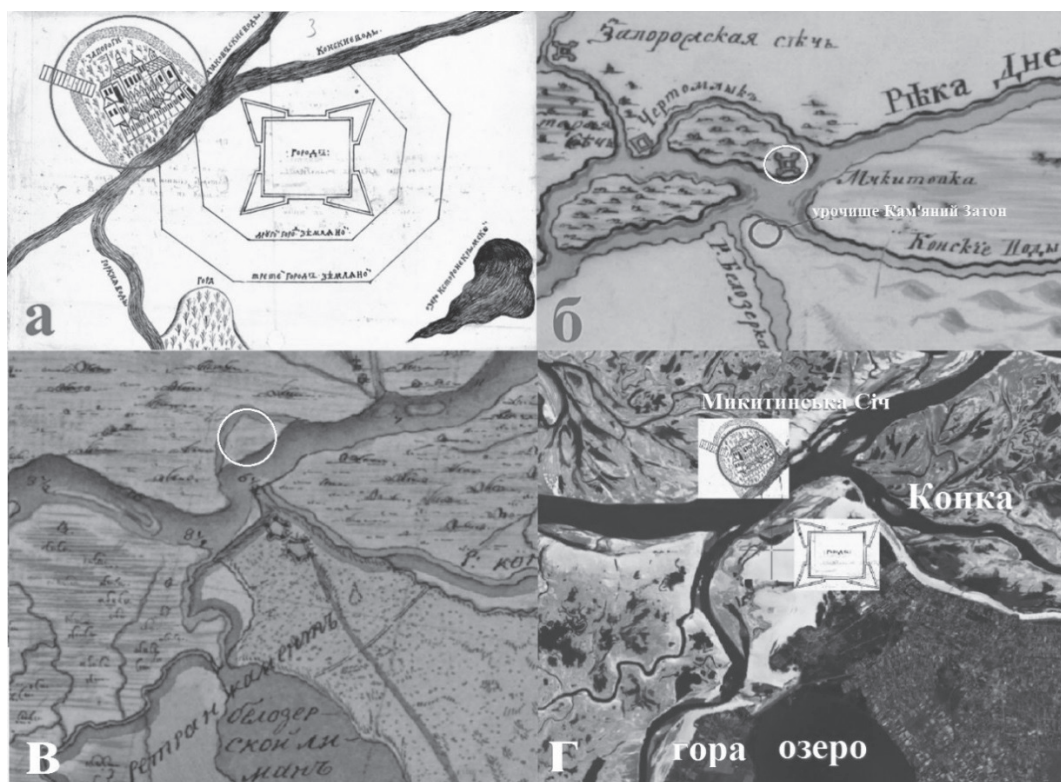

Рис. 2. Зіставлення картографічних джерел стосовно локалізації Микитинської Січі (координати: 47°31'36.73"N, 34°22'29.30"E):³⁰ а – план Січі XVII – першої чверті XVIII ст.³¹; б – фрагмент карти 1740-х рр.³²; в – фрагмент карти 1775 р.³³; г – сучасний ситуаційний план колишнього місця розташування Микитинської Січі станом на 28.09.2023³⁴

Датировка: XVIII в. пер. пол. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54050553511/in/album-72177720295573697/; Карта северного берега Азовского моря. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 37. Датировка: XVIII в. пер. пол. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54050805888/in/album-72177720295573697/; Карта северного берега Азовского моря. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 636. Датировка: XVIII в. пер. пол. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54055596383/in/album-72177720295573697/; Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса. Т. 4, 1860. С. 468; Карта течения рек Днепра и Буга с берегами Черного и Азовского морей с указанием российских границ по мирному договору с Османской империей 1774 г., сост. инженер-полковником Р. Томиловым. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 655. Датировка: XVIII в., 1775 г. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54039787332/in/album-72177720295573697/; Карта течения рек Днепра и Буга с берегами Черного и Азовского морей с указанием российских границ по мирному договору с Османской империей 1774 г., сост. инженер-офицерами подполковника Томилова. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 656. Датировка: XVIII в., 1775 г. копия. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54040968909/in/album-72177720295573697/

³⁰ Молдаванов Є. В. Узагальнення результатів пошуку козацьких укріплень... С. 154–174.

³¹ Avakov P. A., Kochegarov K. A. The unique drawing of the Zaporozhian Sich... С. 67.

³² Карта северного берега Азовского моря. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 36...; Карта северного берега Азовского моря. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 37...; Карта северного берега Азовского моря. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 636...; Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи... С. 468

³³ Карта течения рек Днепра и Буга... Карт. осн. 655...; Карта течения рек Днепра и Буга... Карт. осн. 656...

³⁴ Сучасний ситуаційний план колишнього місця розташування Микитинської Січі станом на 28.09.2023 року. URL: <https://oldmaps.dp.ua/greatlug/?leftmap=280923&rightmap=280923&doub=0#14/47.5245/34.3718>

Чортомлицька Січ (1652–1709; 1728–1730 рр.) розташовувалась за 650 м на південний схід від с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області (координати: 47°31'36.09"N, 34°14'02.34"E) (рис. 3). Вказаний острів³⁵ у часи існування Січі був частиною Чортомлицького Рогу (мису). Він утворився після 1738 р.³⁶ До цього, у 1709 р., запорожці, готуючись до оборони, прокопали рів на низинній частині (рис. 3 а), що з'єднувала січову Чортомлицьку фортецю з берегом долини р. Дніпра³⁷. Весняна повінь щороку розмивала цю низину, остаточно відрізавши фортецю від берега і перетворила її на острів (рис. 3 з, д, е). У період 1955–2023 рр. острів був затоплений водами Каховського водосховища.

Нині цей острів відділений від суші течією одного з рукавів Дніпра, що має назву р. Чортомлик, ширина якої станом на 5 липня 2023 р. становила приблизно 190 м (рис. 3 є). Окрім того, кожного року острів розмивається, тобто зменшується в розмірах. Наразі від нього лишилася невелика частина 240×200 м (S = 3,38 га) (рис. 3 є). Це 16,9% від площі Січі, про яку згадував колишній кошовий Євсій Шашол у 1672 р.³⁸ Про відокремлення острова також залишив згадку колишній козак, житель Нікополя, Михайло Решетняк (1745–1839 рр.): «...острова не було, а запорожці зробили рів і пропустили воду з Чортомлика, щоб не датся в руки москалям. Був тоді наказний отаман Богуш Яким... він откопавсь от берега, зробив на шпилі (мисі) крепость, поставив гармати і велів перенести туди увесь козацький скарб...»^{39*}. Ще одне свідчення від 24.07.1874, яке записав протоієрей Іван Карелін, було від місцевої мешканки села Капулівки, сторічної Одарки (Остапики) Білої: «...батьки наші розповідали, що запорожці відкопались від берега і запустили воду, щоб московські солдати не забрали їх...»⁴⁰. Підтвердження вищезазначеного представлено і на картографічних матеріалах⁴¹.

Стратегічно Чортомлицька Січ вважалася найнадійнішим сховищем для запорожців, тому що була збудована на місці, з усіх сторін захищеному ріками. Євсій Шашол зазначав, що Січове містечко обнесене земляним валом і розташовується у гирлах річок Чортомлик, Прогной та Скарбна. Висота валу 11 м. З материкового боку на валу влаштовані палі та бійниці. З боку Чортомлика, Скарбною біля валу споруджені дерев'яні коші. В цьому містечку була вежа висотою у 36 м, в якій влаштовані бійниці.

³⁵ Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины... С. 82–83.

³⁶ Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи... С. 467–469.

³⁷ Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. 1 fle: ms. et col.; 106 x 96,5 cm. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z?rk=21459;2>; Theatrum belli A° MDCCXXXVII a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattarosque gesti. / editum ex autographo in Petropolitano per Antoniumdu Chaffat. Du Chaffat, Antoine (17...–1740). 1 carte: gr. col. et ill.; 47 x 65 cm. Bibliothèque nationale de France, département Arsenal, EST-1513 (134,1). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53192148k/f1.item.zoom#>

³⁸ Акты для истории Южной и Западной России. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. 11: 1672–1674. СПб., 1879. С. 12, 13.

³⁹ Карелин И. Запорожские городища. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 9. Одесса, 1875. С. 441. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_zooi_1875/e_dzherela_zooi_1875.pdf

* Інформація оприлюднювалася у популярній формі на окремих сайтах: <https://gorod.dp.ua/news/234198>

⁴⁰ Карелин И. Запорожские городища. С. 441.

⁴¹ Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. 1 fle: ms. et col.; 106 x 96,5 cm. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z?rk=21459;2>; Карта описания реки Днепра от Хортицкого острова до Казик-Эрменя с показанием мелей и камня и с выме[рами] фарватера и положения берегов ... [1,5 версты в 1 см]. Б. м., 1739. На полотне. Рукоп. 1 к. (2 л.); 47x85 см. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiir_bis_64.exe?Z2ID=&I2IDBN=ELIB&S2IDBN=ELIB&S2ISTN=1&S2IREF=10&S2IFMT=online_book&C21COM=S &S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000642; Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи... С. 468; Карти Корпусу військових топографів Катеринославського повіту 1853 року. URL: <https://oldmaps.dp.ua/?leftmap=1853&doub1e=0#15/47.5287/34.2341>

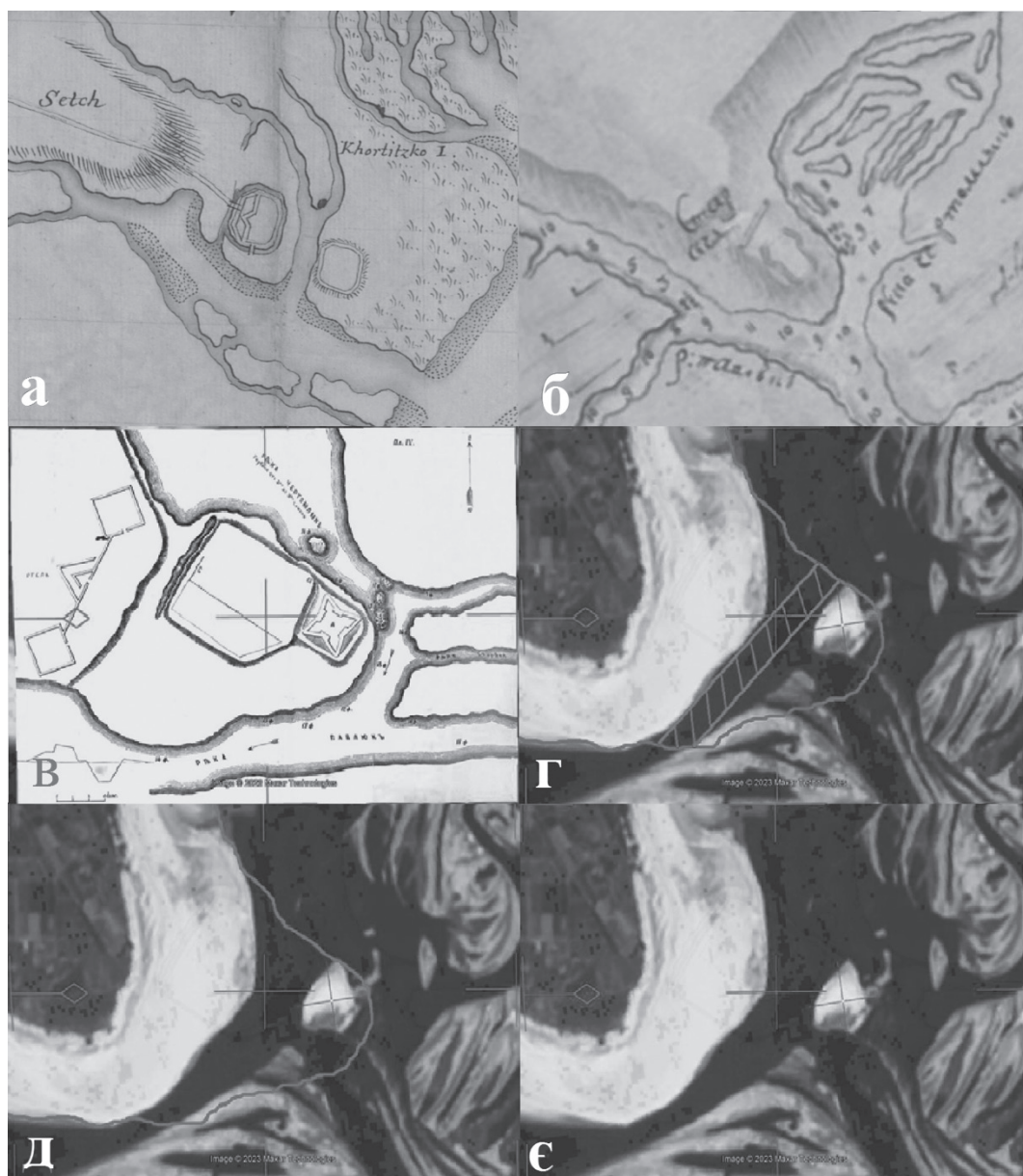

Рис. 3. Зіставлення картографічних джерел стосовно локалізації Чортомлицької Січі (координати: 47°31'36.09"N, 34°14'02.34"E): а – фрагмент плану Січі 1724–1729 рр.⁴²; б – фрагмент плану Січі 1739 р.⁴³; в – план колишньої Січі 1738 р.⁴⁴; г, д, є – сучасний ситуаційний план колишнього місця розташування Чортомлицької Січі станом на 28.09.2023⁴⁵

Перед вежею за ровом зведено «земляний городок» з периметром у 183 м. У ньому вікна для ведення гарматного вогню. Для виходу по воду зроблено в бік Чортомлика та Скарбної ходи в ширину людини, а над ними бійниці. Біля Січі існував рів глибиною 9 м. Праворуч – р. Прогной, ліворуч – р. Чортомлик, які впадають у р. Скарбну, що

⁴² Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton...

⁴³ Карта описания реки Днепра от Хортицкого острова до Казик-Эрменя...

⁴⁴ Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи... С. 468.

⁴⁵ Каховське водосховище станом на 28 вересня 2023 року. URL: <https://oldmaps.dp.ua/greatlug/?Left-map=280923&rightmap=esri&double=0#12/47.5280/34.1768>

тече позаду Січі біля самого рову. За свідченнями очевидців, периметр Січі становив 1646 м. Збудував Січ кошовий отаман Лутай у 1652 році⁴⁶.

Як в часи археологічних експедицій початку 1950-х рр., так і нині від місця, де була Чортомлицька Січ, вже нічого не залишилося. Збереглася лише висока частина острова без валів або інших ознак фортифікацій, на якій в добу існування Січі розміщувалися господарські будови, такі як ливарня, кузня тощо⁴⁷.

Д. І. Яворницький згадував, що на високій половині острова від Січі залишилися два рови з валами, а також п'ять ям, з яких три розташовані в північно-східному куті попереду ровів, а два в західній стороні за ровами. Рови розташовані один біля одного на відстані 2 м і мають напрям з північного сходу на південний захід довжиною 25 м. Після цього під прямим кутом звертають на південний схід і йдуть протягом 27 м, висотою до 7 м, глибиною до 5 м.⁴⁸ Детальний огляд острова Дмитром Івановичем дозволив зробити висновок, що на ньому розташовувалися лише головні будови Січі: церква, будинок кошового, скарбниця, канцелярія тощо. А от самі курені розміщувалися на сучасному правому березі Чортомлика.

Згідно з «подленною запискою на потоную пам'ять»⁴⁹, складеною кошовим отаманом Іваном Малашевичем та всім Військом Низовим 29 травня 1734 року, у 1728 році в Олешківській Січі відбувся розкол і частина козаків під проводом отамана Івана Гусака подалась на місце колишньої Чортомлицької Січі. Проживши на цьому місці протягом двох років, запорожці знову рушили вниз по Дніпру і зупинилися в районі гирла річки Кам'янки. Тобто з цього випливає ще один період існування Чортомлицької Січі (1728–1730 рр.).

Наразі існує лише один план місця колишньої Січі, який був складений через 29 років після її руйнування у проєкті генерал-фельдмаршала Б. Х. фон Мініха⁵⁰. Але слід зазначити, що цей план фактично нічого спільного з колишньою Чортомлицькою Січчю не мав, адже Мініх затвердив проєкт, повністю відмінний від того, що собою являло попереднє козацьке укріплення. До того ж він так і не був втілений. Єдине, що тут становило інтерес, – так це стан топографії місцевості.

Далі йтиметься про Січі, які після подій 1709 р. облаштовувалися козаками на території, підконтрольній Кримському ханству в юрисдикції Порти. На нашу думку, їх було три. *Стара Кам'янська Січ* (1709–1711 рр.). На карті Д. де Боскета 1745 р.⁵¹ з протилежного правого берега р. Кам'янки приблизно за 1 300 м від відомого місця розташування Кам'янської Січі позначено неідентифіковане до сьогодні козацьке укріплення (координати: 46°59'18.456"N 33°38'55.464"E) за підписом «Стара Запорозька Січ» (рис. 4). Вона свого часу розташовувалася на кордоні між Османською імперією та Вольностями Запорозькими з боку першої. Висота місцевості над рівнем моря становить 45–60 м, під затоплення Каховського водосховища не потрапила. Але піддалася ріллі, залишки оборонних валів та ровів не спостерігаються. Вірогідно «Стара Січ» була побудована раніше, аніж Кам'янська, але коли саме – питання залишається відкритим. Можливо, що період її існування припадав на 1709–1711 рр., а Кам'янської на 1730–1733 рр. Ми умовно дали назву цьому об'єкту – Стара Кам'янська Січ, відповідно відома Кам'янська Січ у нашій інтерпретації отримала назву Нової⁵².

⁴⁶ Акты для истории Южной и западной России... С. 12, 13.

⁴⁷ Федорук Я. О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років... С. 265.

⁴⁸ Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1892. Т. 1. С. 142.

⁴⁹ Эварницкий Д. История запорожских козаков. Санкт-Петербург: Типография П. И. Бабкина, 1897. Т. 3: 1686–1734. С. 589, 590.

⁵⁰ Шмит А. Несколько новых документов о Запорозьской Сечи... С. 468.

⁵¹ Карта Заднепровья от реки Тясмины до устья реки Синюхи в месте впадения ее в Буг с указанием поселений с 1740 по 1745 гг., сост. инженером-подполковником Д. де Боскетом, коп. кондуктор князь Д. Мещерский. БАН. Рукописный фонд. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 642. Датировка: XVIII в., 1749 г. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54055358816/in/album-72177720295573697

⁵² Молдаванов С. В. Узагальнення результатів... С. 158, 159.

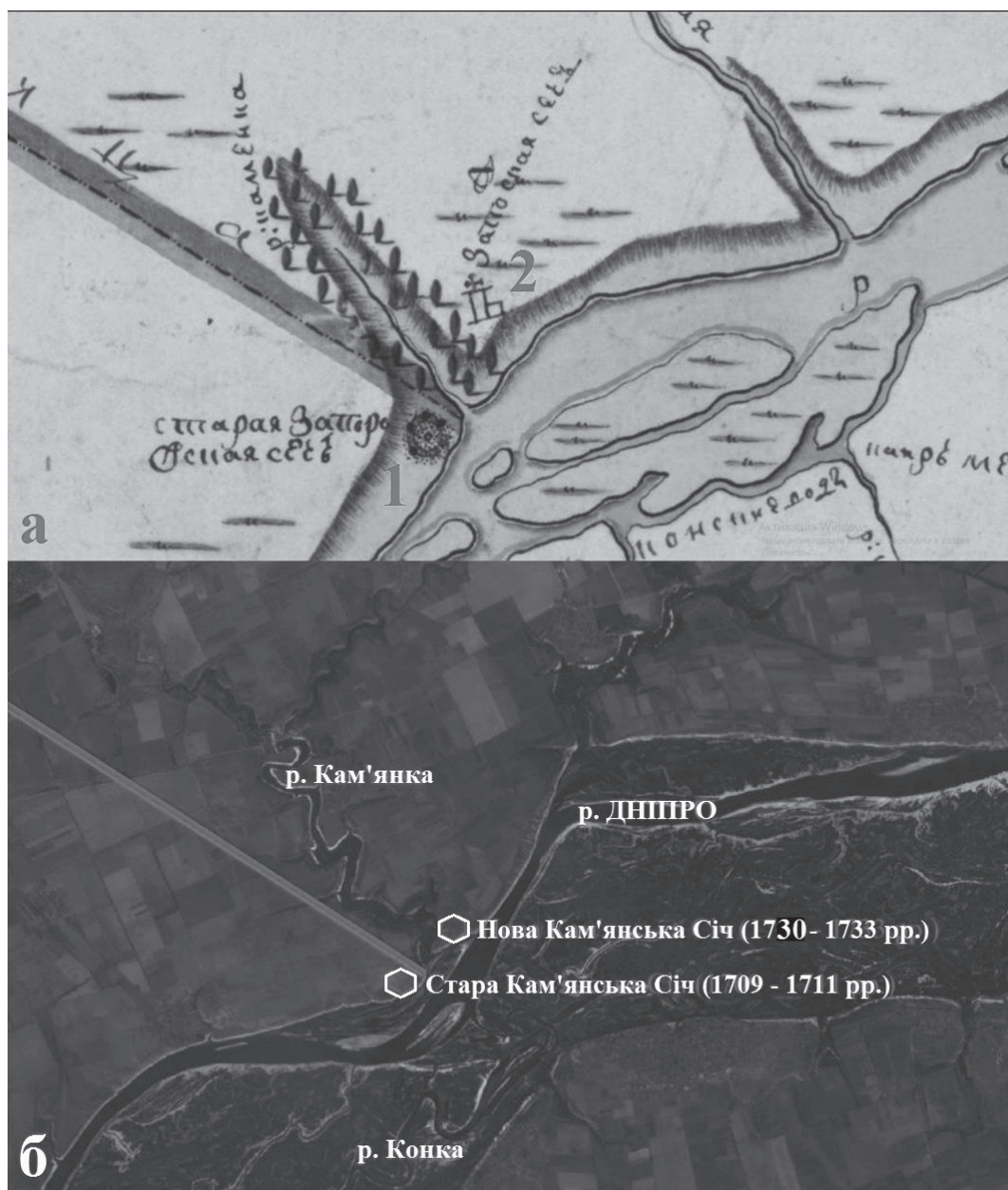

Рис. 4. Зіставлення карт з позначенням місць розташування Старої Кам'янської (координати: 46°59'18.456"N 33°38'55.464"E) та Нової Кам'янської (координати: 47°00'04.80"N, 33°65'32.07"E) Січей: *а* – фрагмент карти 1745 року⁵³ з позначенням місць розташування: 1) Старої Кам'янської Січі (1709–1711 рр.) та 2) Нової Кам'янської Січі (1730–1733 рр.); *б* – сучасний ситуаційний план місцевостіна супутниковому знімку від 15.09.2024⁵⁴

Олешківська Січ (1711–1728 рр.). Найпівденніша Січ розташувалася на лівому березі піщаної тераси навпроти впадіння річки Лазнюка в Конку лівобережного рукава Дніпра, на території сучасного міста Олешки Олешківської міської громади Херсонського району Херсонської області (координати: 46°37'51.4"N 32°45'30.4"E) (рис. 5).

⁵³ Карта Заднепровья от реки Тясмины до устья реки Синюхи...

⁵⁴ Ситуаційний план колишнього місця розташування Старої Кам'янської Січі станом на 15.09.2024 року. URL: <https://apps.sentinel-hub.com/eo-browser/?zoom=12&lat=47.03195&lng=33.69632&themeId>

Рис. 5. Сучасний ситуаційний план колишнього місця розташування Олешківської Січі на Google maps, тепер частина території міста Олешки Олешківської міської громади Херсонського району Херсонської області (координати: 46°37'51.420 N 32°45'30.564 E)⁵⁵

За іншими даними, згідно «подленной записки...» – біля Олешок, у Кардашинського лимана над р. Конкою⁵⁶ (координати 46°35'15.7"N 32°37'11.2"E). Станом на сьогодні нами оригінальних планів та карт не віднайдено, тому, з огляду на ситуацію, вдаємося до апроксимації. За описами Д. І. Яворницького укріплення займало площу понад два гектари. Хан заборонив січовикам будувати укріплення, церкву, мати гармати. Попри це вали все-таки були, однак не перевищували за різними даними 2,0–4,3 м. Це був правильний чотирикутник з ровами й валами, з редутиами по кутах і з брамою шириною 4,3 м з північного боку⁵⁷. Січ мала площу 2,18 га. На території укріплення, у центрі якого була січова площа, стояли житла-курені, адміністративні й господарські споруди. Будівлі розміщувалися або кількома рядами, паралельно до ріки, чи концентричними колами навколо площі. Скоріш за все була рядова забудова. В гирлі річки Лазнюка у запорожців була пристань, а на березі річки Чайки, на колишньому місці пароплавної пристані, стояла церква, зроблена з очерету, поблизу церкви – цвинтар та викопана криниця, в якій ніколи не замерзала вода.

Після повернення більшої частини запорожців до Нової Кам'янської Січі, на території Олешківської Січі могли залишатися дехто з січовиків, не згідних з прибічниками Костя Гордієнка. Пізніше місце розташування Олешківської Січі було забуто. Станом на 1845 р. укріплення, окрім того що було занесене піщаними кучугурами, разом із міськими околицями було розоране й засаджене лозою й червоною шелюгою⁵⁸ з метою попередження ерозійних процесів та зміцнення сипкого ґрунту.

Нова Кам'янська Січ (1730–1733 рр.). Січ розташовувалась у міжріччі Дніпра та Кам'янки на місі довжиною 670 м (координати: 47°00'04.80"N, 33°65'32.07"E) (рис. 4). За руїнами, що збереглися до нашого часу можна сказати, що Кам'янська Січ займала невеликий кут між правим берегом Козацького-Річища та лівим берегом Кам'янки на 180 м вище від її гирла, і являла собою неправильний трикутник, що простягався з півночі на південь. Розміри укріплення становлять зі сходу 210 м, 120 м з півночі, 225 м з заходу та 66 м з півдня, із загальною площею 3,07 га. По обидва боки майдан-

⁵⁵ Яворницький Д. І. Источники для истории Запорожских козаков. Т. 2. Владимир: типо-литография губернского правления, 1903. С. 1138; Титова О. Археологічне вивчення Олешківської Січі... С. 240–247; Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины... С. 119, 165.

⁵⁶ Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. Т. 3. С. 590.

⁵⁷ Там само. Т. 1. С. 100.

⁵⁸ Там само.

чика Січі тягнулося 40 куренів і скарбниця. Один ряд цих куренів йшов уздовж берега Дніпра з виходами на захід, а три ряди йшли зі сторони степу назустріч р. Кам'янці⁵⁹.

За Ф. Б. Копиловим налічувалося вісімнадцять слідів від ям, що колись були куренями⁶⁰. Курені були напівземлянками, заглибленими в землю на 1,5 м. Розміри куренів становили 10–14,9 × 6–8,5 м. Тепер колишні місця куренів є територією приватних садиб села Республіканець Милівської сільської громади Бериславського району Херсонської області. Заглибини з-під куренів були знівельовані не тільки природними умовами, але й місцевими мешканцями, які засипали їх, аби вирівняти площу садиб. Слідів від церкви не помічено. Хоча Кам'янська Січ під затоплення не потрапила, але вона зазнала великого руйнування: територія значною мірою забудована, культурний шар у багатьох місцях повністю знищений, до того ж постійно розмивається з боку русла Дніпра.

Робота з картографічними джерелами та використання методів ГІС дозволили нам ідентифікувати ще одне місце козацького осідлища, яке ми визначили як *Яськівська Січ* (1733–1735 рр.). Укріплення розташовувалося в західній частині острова Яськівського між сучасними селами Покровське та Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області (координати: 47°31'51.02"N, 34°10'31.94"E) (рис. 6).

Цей об'єкт опосередковано згаданий у декількох документах, на які посиляється Д. І. Яворницький, описуючи Вольності Запорозькі і які датовані 1733 р. Це лист запорозьких козаків до київського генерал-губернатора графа фон Вейсбаха, представлення російського резидента І. Неплюєва з Константинополя до Петербурга, а також звернення кримського хана та турецького султана до російської імператриці Анни Іоанівни. В цих документах йшлося про те, що запорожці, залишивши кримські володіння (Нову Кам'янську Січ) самовільно пішли на «острів Базавлук і там осіли своїм кошем». А цей кіш, як відомо, був заснований не на острові серед ріки Базавлук, а на гілці Підпільної, на 3–4 версти (3,2–4,26 км) нижче від гирла Чортомлика. Далі Д. І. Яворницький зазначає, що цей острів-плавня у розписі 1697 р.⁶¹ мав назву «Юсковский» – той, що лежить навпроти ріки Юськівки або Яськівки⁶². Острів існує донині, має розміри 2485 × 1250 м із загальною площею 257,3 га та периметром 6713 м.

Для підтвердження вищевикладеного, звернемося до картографічних джерел 1730-х рр., достовірність інформації яких можна верифікувати за допомогою сучасних супутникових знімків. На копії російської карти 1736 р. із зображенням частини України позначено місце розташування Січі на острові, що омивається річками Підпільна (Подполна) та Яськівка (Асковка)⁶³. На острові позначено три курені.

Наступним джерелом є карта англійського картографа Джона Сенкса, 1737 р.⁶⁴. На ній є зображення острова, що омивається Підпільною (R. Patpolno) та Яськівкою (R. Afipra), в західній частині якого розташовувалася «Saporoger Setsh». На острові зображено укріплення, а також п'ять куренів поза його територією, які розкидані по всьому острову.

⁵⁹ Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. Т. 1. С. 161.

⁶⁰ Федорук Я. О. Археологичні експедиції 1951 і 1953 років... С. 269.

⁶¹ Беляев Н. Описание полтавского полковника реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря от 20 января 1687 года. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 3. Одесса, 1853. С. 572–580. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_zooi_1853/e_dzherela_zooi_1853.pdf

⁶² Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков... С. 110.

⁶³ Часть Украины с Новороссийскою губернією и Крымом, 1736 г. Російський державний архів давніх актів. Ф.192. Оп.1. Сп. 5. Арк 1. URL: https://drive.google.com/drive/folders/1QWJHYA2bNO8Th1_a7xMIHJcNm4hSfNd5?usp=sharing

⁶⁴ A New Map of the Seat of War between ye Moscovite and the Turk on the Donn ye Nieper ye Niester & in Crim Tartary &c., Copied from an Original Engraved at Petersburg in 1737 said to be Done from General Munich's memoirs. URL: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/75848/a-new-map-of-the-seat-of-war-betwe-en-ye-moscovite-and-the-tu-senex>

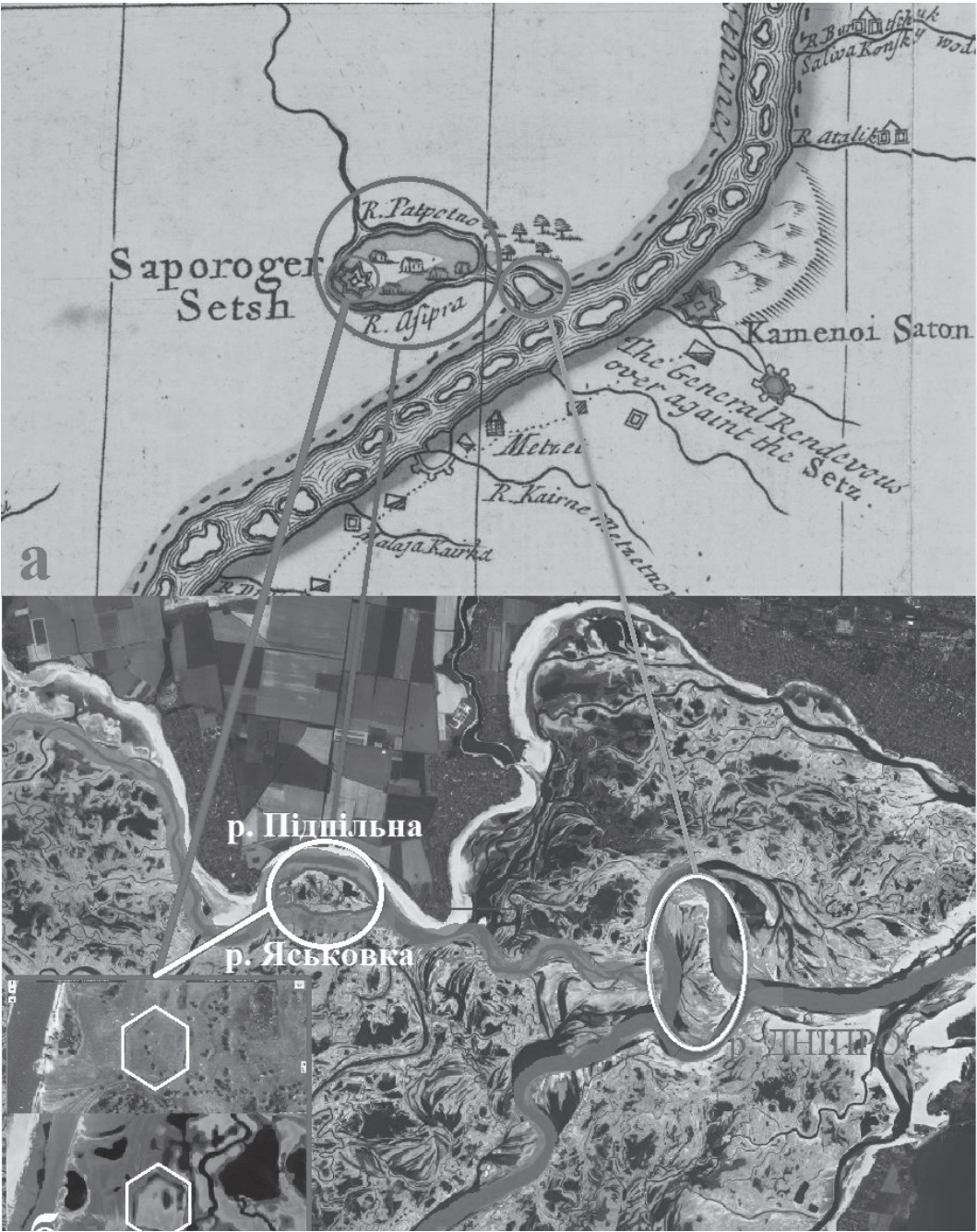

Рис. 6. Локалізація місця розташування Ясківської Січі на підставі зіставлення карт (координати: 47°31'51.02"N, 34°10'31.94"E): а – карта з позначенням Січі на острові Ясківському, 1737 рік⁶⁵; б – сучасний ситуаційний план місця розташування Ясківської Січі, станом на 5 липня 2023 року⁶⁶

Схожа карта є й у французького картографа Антуана дю Шаффа, 1737 р.⁶⁷. На ній також зображено острів, що омивається вищезгаданими ріками – R. Patrolno, а також

⁶⁵ A New Map of the Seat of War...

⁶⁶ Сучасний ситуаційний план острова Ясківського, станом на 05.07.2023 року. URL: <https://oldmaps.dp.ua/greatlug/?leftmap=50723&rightmap=280923&double=0#13/47.5312/34.1750>

⁶⁷ Provinciarum Turcico Tartaricarum inter Tanaim Borysthenem et Bogum sitarum quas decobus anis viz. 1736 et 1737 anna, augustissima russorum autocratrix subegit exprototipo Petropolitano concinata accuratissima delineatio in qua simul occupatis peninsulae Crim et Cuban nec non expugnatio Assow et Oczakow exhibentur.

R. Asipra, в західній частині якого розташовувалася «Saporoger Setsh». На острові позначено укріплення та ті ж п'ять куренів, розкидані по всьому острову. Приведемо також четверту карту, що була видана не раніше ніж 1740 р. невідомим автором і нині зберігається у Швеції⁶⁸. На ній зображено місце розташування Січі (Kochovie ou Secz) на тому ж самому острові. Водночас є мапа, яка дозволяє звузити часові межі існування цієї Січі. Так, у 1737 р. видано «Карту пути русской армии...», яка засвідчує, що Підпільненська Січ була на своєму місці вже у 1736 р.⁶⁹ На зазначених графічних документах також позначено від трьох до п'яти куренів, які розташовувались поза укріпленням на острові. Такого ж типу дані підтверджує ще низка картографічних матеріалів⁷⁰.

За наявності аерофотознімка, датованого вереснем 1943 р.⁷¹, а також супутникового знімка від 05.07.2023⁷² вдалося віднайти точне місце розташування укріплення за залишками рову. Січ мала неправильну шестикутну форму розмірами 220 × 175 м із загальною площею 3,34 га та периметром 700 м. Середня довжина одного ребра рову становить 117 м. Середня ширина тепер замуленого рову становить 25 м. Відстань від берега р. Підпільної – 270 м. Поряд з берегом проглядається замулена «гавань», де козаки швартували свої судна. Висота майданчика над рівнем моря становить 13 м.

Згідно з архіву Коша, остаточне припинення функціонування Яськівської Січі відбулося не пізніше серпня 1735 року, про що свідчить архівний лист генерал-лейтенанта Михайла Леонтьєва до кошового отамана Івана Малашевича від 18.10.1735 р., де вже йдеться про облаштування нового Коша – так званої Підпільненської Січі, укріплення якої на той момент перебувало на початковому етапі згідно з розпорядженням генерала фон Вейсбаха⁷³. У цьому контексті також можна згадати роботу С. І. Мишецького, в якій йдеться про те, що автор у 1736–1740 рр. був присутнім при будівництві Підпільненської Січі⁷⁴. З цього випливає, що періодом існування Яськівської Січі є 1733–1735 рр.

Du Chaffat, Antoine. Cartographie. 1737. 1 carte: ill., en coul.; 74 x 59 cm. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3054 B). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53039113c/fl.item.zoom#>

⁶⁸ Karta över Sydryssland / Ukraina från 1700-talets mitt. Diplomata. Kartor och ritningar. 1740–1769. Karta över Sydryssland mellan Dnjestr och Don, 1700-talets mitt. Nämnas i Celsings brev i samband med en journal över "tartarernas ... expedition till nya Servien". Gräns från 1705 utsatt. Bilaga till envoyén Gustaf Celsings skrivelse till kanslipresidenten 1769 17/5. Diplomata. Kartor och ritningar, Diplomata. Kartor och ritningar, SE/RA/2121/87:1 (1740–1769), bildid: R0002804_00001. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0002804_00001

⁶⁹ Карта пути русской армии фон Миниха в русско-турецкую войну 1736–1739 гг. от реки Днепра до реки Буг. Собрание Рукописных карт. Карт. осн. 617 склеена с Карт. осн. 165. Датировка: XVIII в., сентябрь 1737 г. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54035213202/in/album-72177720295573697

⁷⁰ Carte nouvelle de la Crimée et des pays circonvoisins. висота: 73 x 51 cm. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE SH 18 PF 101 DIV 2 P 2. URL: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb46885138h>; Provinciarum Turcico Tartaricarum inter Tanaim Borysthenem et Bogum sitarum quas decobus anis viz. 1736 et 1737 anna, augustissima russorum autocratrix subegit exprototipo Petropolitano concinata accuratissima delineatio in qua simul occupatis peninsulae Crim et Cuban nec non expugnatio Assow et Oczakow exhibentur. Du Chaffat, Antoine (17...–1740). Cartographie. 1737. 1 carte: ill., en coul.; 74 x 59 cm. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3054 B). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53039113c/fl.item.zoom#>; Theatrum belli A° MDCCXXXVII a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattarosque gesti. / editum ex autographo in Petropolitano per Antoniumdu Chaffat. Du Chaffat, Antoine (17...–1740). 1 carte: gr. col. et ill.; 47 x 65 cm. Bibliothèque nationale de France, département Arsenal, EST-1513 (134,1). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53192148k/fl.item.zoom#>; A New Map of the Seat of War...

⁷¹ Залишки ровів на розвідувальному аерофотознімку, вересень 1943 року. URL: <https://oldmaps.dp.ua/nikopol/?leftmap=91943&double=0#15/47.5313/34.1753>

⁷² Каховське водосховище станом на 5 липня 2023 року. URL: <https://oldmaps.dp.ua/greatlug/?leftmap=50723&rightmap=esri&double=0#12/47.5280/34.1768>

⁷³ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / П. С. Сохань та ін. Київ: Центр. держ. іст. архів України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. Т. 1. С. 94. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009621>.

⁷⁴ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских... С. II.

Уже 27 липня 1745 р. публікується план нової Підпільненської Січі за авторства інженера підполковника Даніеля де Боскета⁷⁵. Вищевикладене може свідчити про те, що у квітні – серпні 1735 р. «Яськівська» Січ була перенесена за 1 838 м на південний захід через те, що запорожці, залишивши Кам'янську Січ, помилково облаштували укріплення на території, яка перебувала під контролем Османської імперії. Це викликало дипломатичний конфлікт між Портою та Російською імперією, оскільки козаки вже перебували під протекторатом російської імператриці, але фактично здійснювали будівництво січових укріплень на території Османської держави. Остання сприймала це як загрозу своїй територіальній цілісності⁷⁶.

Отже, залучивши новітні технології, маловідомі картографічні джерела і нові методики, маємо такі підсумки проведеної роботи. Вважаємо, що до періодизації існування Січей можемо додати 1733–1735 рр. – час існування Яськівської (Юськівської) Січі на острові у міжріччі Підпільної та Яськівки. Для розгляду питання конкретизації часових меж існування Січі необхідні ретельніші пошуки нових джерел, а також археологічні дослідження у сприятливіший час.

Відповідно є потреба скоригувати і початкову дату існування *Підпільненської Січі* (1735–1775 рр.). Укріплення розташовувалось за 750 м на південь від села Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області (координати: 47°31'36.40"N, 34°09'10.80"E) (рис. 7).

Зіставляючи наявні карти із супутниковими знімками, отримуємо таке. Розміри безпосередньо укріплення Січі становили 193 × 153 м. Площа – 2,32 га. Периметр валів – 553 м. В середині Січової фортеці стояла церква, а також 38 куренів. У валах розташовувалося вісім виходів, зі східного боку був влаштований в'їзд, який виходив на зовнішній кіш Гассан-Баші. Розміри зовнішнього коша становили 550 × 318 м із загальною площею 13,9 га. Периметр валу Гассан-Баші становив 1 759 м. Гассан-Баша мала чотири зовнішні виходи, а також два редути. Зі східного боку від зовнішнього коша примикав Новосіченський ретраншемент з розмірами 224 × 110 м із загальною площею 2,79 га (на 0,47 га більший ніж Січ. – *Авт.*). Периметр ретраншементу становив 738 м. Російський гарнізон складався з комендантського та офіцерського будинків, інженерної квартири, солдатських казарм, артилерійської квартири, порохового льоху, а також гаупвахти. На північ від Гассан-Баші, понад шляхом на Мишурин Ріг та Переволочну розташовувався козацький хутір, що складався з восьми приватних домогосподарств (зимівників) з розмірами 820 × 50 м із загальною площею 3,76 га та периметром 1 886 м. З півночі від Січі розташовувалась рукотворна запорозька гавань під назвою «Уступ». Ця гавань являла собою дуже великий «басейн», що з'єднувався з Підпільною протокою, тепер майже зовсім занесеною мулом. Уступ був призначений для «чайок», а також інших суден, що приходили з різноманітними товарами з півдня. Станом на 5 липня 2023 р. гавань мала розміри 230 × 166 м із загальною площею 2,73 га. Січ розташовувалась у південно-західній частині Покровського мису, що омивається з трьох сторін р. Підпільною, яка має ширину в цих місцях 50–168 м. У цьому ж місці розташовано гирло ріки Скарбна.

У 1951 році тут проведено історико-топографічне обстеження, археологічні розкопки не проводилися. Підпільненська Січ вже на той час в археологічному значенні цілком була знищена за рахунок довгострокового заселення її території, обробки землі на приватних господарствах, розкопок шукачів скарбів, тож навряд чи зможе дати цікавий матеріал⁷⁷.

⁷⁵ Дебоскет Д. И. План Запорожской сечи / инженер подполковник Данила де Боскет; чертил кондуктор Григорий Алтуфьев. 50 Киев, 27 июля 1745. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/54040630621/in/album-72177720295573697

⁷⁶ Эварницкий Д. История запорожских козаков. Санкт-Петербург: Типография П. И. Бабкина, 1897. Т. 3: 1686–1734. 646 с.

⁷⁷ Федорук Я. О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років... С. 268.

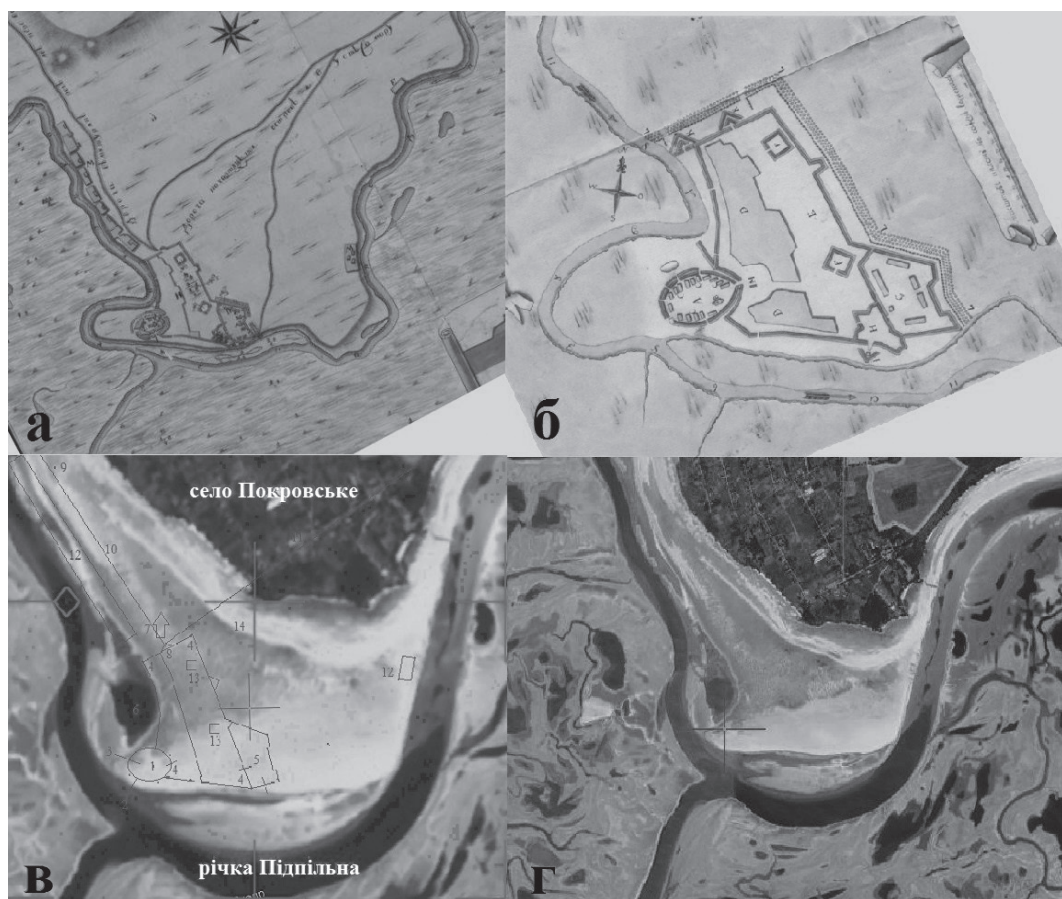

Рис. 7. Локалізація місця розташування Підпільненської Січі на підставі зіставлення карт (координати: 47°31'36.40"N, 34°09'10.80"E): а – план Підпільненської Січі 1745 року⁷⁸; б – план Підпільненської Січі 1750 року⁷⁹; в – план Підпільненської Січі, накладений на сучасний супутниковий знімок⁸⁰; г – ситуаційний план сучасної місцевості з позначенням місця розташування січового майдану⁸¹

Висновки. Питання порядку існування та розташування Запорозьких Січей нині актуалізується можливостями дослідження нових джерел, використання новітніх технологій і в перспективі проведення археологічних пошуків на місці колишнього Каховського водосховища. У цій статті виконана частина можливої роботи.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що протягом існування запорозького козацтва військово-адміністративний центр еволюціонував від тимчасових таборів-кочовищ, які щосезонно змінювали свою дислокацію, до однієї стаціонарної Січі як військово-адміністративного центру. Саме в останньому розумінні, як засвідчують картографічні джерела, протягом XVI – першої чверті XVII ст. Січі ще не існувало. І це не прогалини в картографічних документах, а фіксація реальності. Власне самі запорозькі козаки вперше підписують листи, згадуючи слово «січ» саме з 27 грудня 1648 року⁸².

⁷⁸ Дебоскет Д. И. План Запорожской сечи...

⁷⁹ План Сечи или крепости Запорожской: 1:[3 775]; 45 саж. в дюйме; 1:[252]; 3 саж. в дюйме. – Б. м.: [б. и.], [1750]. – 2 пл (1 л.) 32x50 см. Рукопис. Доп. план: [Профиль укрепления]. – 1:[252]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0003309>

⁸⁰ Сучасний ситуаційний план колишнього місця розташування Підпільненської Січі, станом на 05.07.2023 рік. URL: <https://oldmaps.dp.ua/greatlug/?leftmap=50723&rightmap=200623&double=0#15/47.5271/34.1519>

⁸¹ Там само.

⁸² Величко С. В. Летопись событий в Юго-западной России в XVII-м веке. Сост. Самоил Величко (1670–1728), б. канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, 1720. Т. 1. 1848. С. 33.

Для верифікації (підтвердження) нашої думки представлена послідовність існування Запорозьких Січей другої чверті XVII – третьої чверті XVIII ст. на основі аналізу та зіставлення наявних картографічних джерел, на яких зафіксовані місця розташування козацьких укріплень.

В результаті дослідження відсіяно такі Січі: Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку, водночас до порядку додано невідому дослідникам Яськівську Січ. Також уточнено місце розташування Микитинської Січі. Встановлено, що Кам'янська Січ мала не лише хронологічно відмінні періоди існування (1709–1711 рр. та 1730–1733 рр.), але й просторово розмежовані локації, відстань між якими становить приблизно 1,3 км. Тобто необхідно вважати, що в порядок варто включити не одну Кам'янську Січ, а дві – Стару та Нову Кам'янську Січі як окремі зовсім різні укріплення.

Таким чином, з огляду на вищевикладене запропоновано принципово новий порядок існування Запорозьких Січей: 1) Романківська (1635–1638 рр.); 2) Микитинська (1638–1652 рр.); 3) Чортомлицька (1652–1709 рр.); 4) Стара Кам'янська (1709–1711 рр.); 5) Олешківська (1711–1728 рр.); 6) Чортомлицька (1728–1730 рр.); 7) Нова Кам'янська (1730–1733 рр.); 8) Яськівська (1733–1735 рр.); 9) Підпільненська (1735–1775 рр.).

Повною мірою усвідомлюємо деяку дискусійність окремих сюжетів, але професійне обговорення серед фахівців різних наукових напрямів буде лише на користь справі. Для подальшого розгляду питання з уточнення часових меж існування вищеописаних об'єктів необхідні ретельніші пошуки нових джерел і аналіз наявних, а також археологічні дослідження у сприятливіший час.

REFERENCES

1. Avakov P. A., & Kochegarov K. A. (2021). The unique drawing of the Zaporozhian Sich and the Kamenny Zaton fortress of the beginning of 18th century. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2(30), 64–78. <https://doi.org/10.21638/spbu19.2021.205> (in Russian).
2. Akti dlya istorii Yuzhnoi i zapadnoi Rossii. *Akty, odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii* [Acts for the history of Southern and Western Russia]: Vol. 11. 1672–1674. (1879). Saint Petersburg: Tipografiya M. Jettingera. http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_ASWR_11/e_dzherela_ASWR_11.pdf (in Russian).
3. Bantysh-Kamenskij D. N. (1822). *Istorija Maloj Rossii so vremen prisoedinenija onoj k Rossijskomu gosudarstvu pri care Aleksee Mihajloviche. Istorija Maloj Rossii so vremen prisoedinenija onoj k Rossijskomu gosudarstvu pri care Aleksee Mihajloviche* [History of Little Russia since its annexation to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich. History of Little Russia since its annexation to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich]. Part 2. S kratkim obozreniem pervobytnago sostojanija sego kraja. Moscow: V tipografii Semena Selivanovskago (in Russian).
4. Vyrskyi D. S. (2024). *Viina na Pivdni: khroniky stepovoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyny XVII st.)* [War in the South: Chronicles of the Steppe Borderland of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
5. Vyrskyi D. S. (2021). *Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i – pochatok 1650-kh rr.)* [The Polish-Lithuanian Commonwealth on the Cossacks (1560s – early 1650s)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
6. Velichko S. (1848). *Letopis sobytij v Jugo-zapadnoj Rossii v XVII-m veke* [Chronicle of events in South-West Russia in the 17th century] (Vol. 1). Kiev: V Lito-Tipograficheskom zavedenii Iosifa Val'nera (in Russian).
7. Evarnitskii D. I. (1884). *Chislo i poryadok Zaporozhskikh Sechei s topograficheskim ocherkom Zaporozhya* [The number and order of Zaporizhian Sichs with a topographic sketch of Zaporizhia]. Kyiv: Tipografija G. T. Korchak-Novickago (in Russian).
8. Evarnitskii D. I. (1888). *Zaporozh'e v ostatkah stariny i predanijah naroda* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and the legends of the people] (Vol. 2). Saint Petersburg: Izdatelstvo L. F. Panteleeva. (in Russian).
9. Evarnitskii D. I. (1898). *Vol'nosti zaporozhskikh kazakov: istoriko-topograficheskij ocherk* [Liberties of the Zaporozhian Cossacks: a historical and topographic essay]. Saint Petersburg: Tipo-litografiya i foto P. I. Babkina. (in Russian).
10. Evarnitskii D. I. (1903). *Istochniki dlja istorii Zaporozhskikh kozakov* [Sources for the history of the Zaporizhzhya Cossacks] (Vol. 2). Vladimir: Tipo-litografija gubernskogo pravlenija. (in Russian).

11. Karelin I. (1875). Zaporozhskie gorodishha [Zaporozhye fortified settlements]. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, 9, 433–442. http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_zooi_1875/e_dzherela_zooi_1875.pdf (in Russian).
12. Moldavanov Ye. V. (2024). Uzahalennia rezultativ poshuku kozatskykh ukriplen za dopomohoiu HIS-metodu [Generalization of the results of the search for Cossack fortifications using the GIS method]. *INSULA*, (7), 154–174. <https://insula.in.ua/publish/insula-2024-7-materialy-khii-naukovo-praktychnoi-konferentsii-istoriia-zaporozkoho-kozatstva-v-pam-iatkakh-ta-muzeinii-praktytsi/> (in Ukrainian).
13. Mishetskii S. I. (1851). Istoriya o kazakakh zaporozhskikh: kak onie izdrevle zachalisya, i otkuda svoe proiskhozhdenie imeyut, i v kakom sostoyanii nine nakhodyatsya, sochinennaya ot inzhenernoi komandi [The history of the Zaporozhian Cossacks: how they were conceived in ancient times, and where they originated from, and in what state they are now, composed by the engineering team]. Odessa: Gorodskaja tipografija (in Russian).
14. Padalka L. V. (1894). Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoi sechi v pervie vremena zaporozhskogo kazachestva [On the question of the existence of the Zaporizhian Sich in the early days of the Zaporizhian Cossacks]. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novickogo (in Russian).
15. Rigelman A. I. (1847). Letopisnoe povestvovanie o Maloj Rossii i ee narode i kozakah voobshhe, otkol' i iz kakogo naroda onye proishozhdenie svoe imeyut, i po kakim sluchajam oni nyne pri svoih mestah obitajut [A chronicle narrative about Little Russia and its people and the Cossacks in general, where and from what people they have their origin, and by what circumstances they now live in their places]. Moscow: Obshchestvo istorii i drevnostej ros. (in Russian).
16. Skalkovskiy A. A. (1886). Istoriya Novoj-Sechi, ili Poslednego Kosha Zaporozhskogo [The History of Nova Sich, or the Last Sich of Zaporizhia]: T. 3. Padenie Novoj Sechi i poslednego Kosha Zaporozhskogo [The fall of the New Sich and the last Zaporizhian Kish] (3rd edition). Odessa: Gorodskaja tipografija. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002806> (in Russian).
17. Storozhenko I. S. (2020). Skilky same bulo Zaporozkykh Sichei za vsiu istoriiu ukrainskoho kozatstva? [How many Zaporozhian Siches were there in the entire history of the Ukrainian Cossacks?] Dnipro: Lira. (in Ukrainian).
18. Tytova O. (2011). Arkheolohichne vyvchennia Oleshkivskoi Sichi Nyzovoho Dnipra [Archaeological study of the Oleshkivska Sich of the Lower Dnieper]. *Kraieznnavstvo*, (2), 240–247. http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2011_2_240 (in Ukrainian).
19. Fedoruk Ya. O. (2017). Arkheolohichni ekspedytsii 1951 i 1953 rokiv z vyvchennia Zaporozkykh Sichei pered zatoplenniam Kakhovskym vodoimyschem [Archaeological expeditions of 1951 and 1953 to study the Zaporozhian Sich before the flooding of the Kakhovka reservoir]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (17), 254–318 (in Ukrainian).
20. Kharlan O. V. (2018). Stara kozatska Sich v urochyschi Shchurovskomu: do pytannia lokalizatsii [The Old Cossack Sich in the Shchurovsky tract: on the issue of localization]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini. Zbirnyk naukovykh statei*, (27), 40–47. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kharlan_O/Stara_kozatska_Sich_v_urochyschi_Schurovskomu_do_pytannia_lokalizatsii.pdf (in Ukrainian).
21. Shmit A. (1860). Neskol'ko novykh dokumentov o Zaporozhskoj Sechi i eja zemljah [Several new documents about Zaporizhzhya Sich and its lands]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 4, 467–469. (in Russian).
22. Shcherbak V. O. (2005). Zaporozka Sich [Zaporozhye Sich]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3, 270–275. <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/3.pdf> (in Ukrainian).
23. Shcherbak, V. (2022). Khortytska Sich: Istoriia ta stereotypy [Khortytska Sich: History and Stereotypes]. *INSULA*, (4), 156–166. <https://insula.in.ua/publish/insula-4-2022/> (in Ukrainian).
24. Yavornitskii D. I. (1892). Istoriya zaporozhskikh kozakov [History of the Zaporozhian Cossacks] (Vol. 1). Saint Petersburg: Tipografija I. N. Skorohodova (in Russian).
25. Yavornitskii D. I. (1895). Istoriya zaporozhskikh kozakov [History of the Zaporozhian Cossacks] (Vol. 2). Saint Petersburg: Tipografiya I. N. Skorohodova (in Russian).

Received 15.02.2025

Received in revised form 23.03.2025

Accepted 26.03.2025

CONTENTS

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Ushno I. M. Technical drawing as a form of visual-graphic communication of engineering: philosophical-anthropological aspect3

Aitov S. Sh. Historical-anthropological disciplines system in the humanitarian horizon of modern philosophy of history14

HISTORICAL SCIENCES

Shliakhov O. B. Entrepreneurial practices of the nobles of the southern Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the XIX century – beginning of the XX century23

Chalavan V. A. Contribution of Ukrainian agricultural societies at the end of the XIX century – beginning of the XX century to the development of horse breeding37

Savchuk V. S. Natural history direction of scientific and local history activities of the Crimean (Crimean-Caucasian) Mountain Club48

Beresten Yu. V. The initial stage of the scientific and educational activities of the «Union of Friends of Antiquity in the Rhine Region» in the 1840s57

Lytvynova T. F., Kompaniets S. Yu. Historiographical study of the history of the nobility of left-bank Ukraine at the end of the 18th – the first half of the 19th century66

Tverytnykova O. Ye. Cultural and historical heritage of Kharkiv: the electrotechnical building of NTU «KhPI»74

Wenger A. H. Nazi crimes against people with disabilities. The case of Tomakivka district, Dnipropetrovsk region83

Posunko O. M., Moldavanov Ye. V. The sequence and localization of the the Cossack stitches: new approaches92

Grushytska I. B. Automation of observations and data processing in the Odessa Observatory (early 70s of the 20th century)112

Nyzhnyk S. V. Scientific heritage of academician O. O. Sozinov in the context of the development of genetics and breeding of cereals124

Kulishenko O. M., Davydenko P. O., Radzyhovsky M. L., Dyskhant O. V., Borovyk I. V. A Life dedicated to science (Sketches to the biography of the veterinary bacteriologist V. I. Turchynovych-Vyzhnykevych 04.11.1865–20.01.1904)131

Khikhlo V. Yu. Features of the development of electrical measuring technology in Ukraine (1960–1980s)143

Makarenko P. O. Digital transformation of public services: history of the creation of the “Diia” platform and comparative analysis of international analogues (2019–2022)154

Petruchenko O. A. Yuri Volodymyrovych Lomonosov (1874–1952) – an outstanding scientist, railway engineer and locomotive designer170

З М І С Т

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Ушно І. М. Креслення як форма візуально-графічної комунікації інжинірингу: філософсько-антропологічний аспект	3
Айтов С. Ш. Система історично-антропологічних дисциплін у гуманітарному горизонті сучасної філософії історії	14

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Шляхов О. Б. Підприємницькі практики дворян південноукраїнських губерній Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.	23
Чалаван В. А. Внесок сільськогосподарських товариств України кінця XIX – початку XX ст. у розвиток конярства	37
Савчук В. С. Природознавчий напрям наукової і краєзнавчої діяльності Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу	48
Берестень Ю. В. Початковий етап науково-просвітницької діяльності «Спілки друзів античності в Рейнській області» в 40-х рр. XIX ст.	57
Литвинова Т. Ф., Компанієць С. Ю. Історіографічне освоєння історії дворянства Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.	66
Тверитникова О. Є. Культурно-історична спадщина Харкова: електротехнічний корпус НТУ «ХПІ»	74
Венгер А. Г. Нацистські злочини проти людей з особливими потребами. Випадок Томаківського району Дніпропетровської області	83
Посунько О. М., Молдаванов Є. В. Послідовність та локалізація козацьких Січей: нові підходи	92
Грушицька І. Б. Автоматизація спостережень та обробки даних в Одеській обсерваторії (початок 70-х рр. XX ст.)	112
Нижник С. В. Наукова спадщина академіка О. О. Созінова в контексті розвитку генетики і селекції зернових культур	124
Кулішенко О. М., Давиденко П. О., Радзиховський М. Л., Дишкант О. В., Боровик І. В. Життя віддане науці (Штрихи до біографії ветеринарного лікаря-бактеріолога В. І. Турчиновича-Вижникевича 04.11.1865–20.01.1904)	131
Хіхло В. Ю. Особливості розвитку електровимірювальної техніки в Україні (1960–1980-ті рр.)	143
Макаренко П. О. Цифрова трансформація державних послуг: історія створення платформи «Дія» та порівняльний аналіз міжнародних аналогів (2019–2022 рр.)	154
Петрученко О. А. Юрій Володимирович Ломоносов (1874–1952) – видатний вчений, інженер-залізничник та конструктор тепловозів	170

Magazine
Журнал

Scientific publication
Наукове видання

**STUDIES IN HISTORY AND PHILOSOPHY
OF SCIENCE AND TECHNOLOGY**

**ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ І ФІЛОСОФІЇ
НАУКИ І ТЕХНІКИ**

Founded in 1993
Заснований у 1993 р.

Vol. 34 (1)
Том 34 № 1

Ukrainian and English
Українською та англійською мовами

Abbreviated key-title: Dosl. istor. filos. nauki tehniki
Key-title: Doslidžennâ z istoriï i filosofii nauki i tehniki

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 2053 від 13.06.2024 року.
Ідентифікатор медіа: R30-04871.

Журнал входить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора наук і кандидата наук (доктора філософії):
галузь наук – «Філософські», спеціальності – 033
(додаток 2 до наказу МОН України від 14.05.2020 р. № 627);
галузь наук – «Історичні», спеціальності – 032
(додаток 4 до наказу МОН України від 02.07.2020 р. № 886);

Журнал внесено в міжнародні наукові бази даних
Crossref, WorldCat, Index Copernicus, ResearchBib, ROAD

Технічний редактор *А. Сях*
Коректор *А. Соколова*
Оригінал-макет *В. Ситник*

Підписано до друку 16.05.2025 р. Формат 70×108/16.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 16,1. Тираж 50 пр. Зам. № 63.

ПП «Ліра ЛТД», вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

Серія ДК № 6042 від 26.02.2018.